

A 'passzív' jelentés és nyelvi kifejezőeszközei a magyarban

H. VARGA Márta

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
hvargamarta@gmail.com

1. A passzív jelentéstartalom

Tanulmányomban mindenekelőtt a passzívum használatának okaira kívánok rámutatni, majd azokra a különféle nyelvi formákra, kifejezőeszközökre, amelyekben ez a jelentéstartalom testet ölt.

Passzív jelentésű igéket, passzív szerkezeteket akkor használunk, ha a cselekvőre (az ágensre) való utalás nélkül akarunk közölni valamit, tehát nem a cselekvő, hanem valaki (vagy valami) más szempontjából, perspektívájából akarjuk előadni, láttatni az eseményeket. Ilyenkor a cselekvés végrehajtóját háttérbe szorítjuk (lefokozzuk, defókuszáljuk), tehát az alany helyére – a cselekvés igazi végrehajtója (ágensre) helyett – egy másik mondatrészt teszünk, mintegy kiszorítva a cselekvőt a nyelvtani alany pozíciójából. A cselekvés valóságos végrehajtóját a következő okok miatt szoríthatjuk háttérbe:

1. Az ágenst nem ismerjük pontosan, ugyanis a külső ráhatás megtestesítője valamely általános fogalom (pl. a használat, az évek, az idő), pl. *Az idegei felőrlődtek (?az időtől, ?a megpróbáltatásoktól), Az ellentétek kiéleződtek (?a helyzettől, ?a feszült hangulattól).*

2. Előfordul, hogy a cselekvő evidens volta teszi szükségtelemmé a megnevezést, különösen a természeti erők (nap, szél, vihar stb.) okozta jelenségek esetében, pl. *A tenger felkorbácsolódott (a vihartól), A víz fodrozódik (a széltől).*

3. A névszói, melléknévi alapú igei derivátumok esetében a cselekvő megnevezése redundáns, tautologikus megfogalmazáshoz vezethet, pl. *A cipőm összesározódott (*a sártól)* (vö. Szili 1999: 255).

4. A mondat olyan helyzetet ír le, amelyben egyáltalán nincs valóságos cselekvő. Ilyenkor az alanyi vonzathely lexémával való kitöltése lehetetlen.

Igazi alanytalan mondatoknak a magyarban a meteorológiai előrejelzéseket tartalmazó mondatok számítanak, pl. *Hajnalodik, Villámlik, Pirkad, Esteledik*.

5. A mondat alanya nem valóságos cselekvőként jelenik meg (ti. nem maga végzi a cselekvést), pl. *Az óra 10 órakor fejeződik be, A ház felépült, Az ajtó bevágódott*. A példamondatok mediális igéi arra utalnak, hogy a történes grammatikai alanya olyan tárgy / élőlény / személy, aki (vagy ami) logikailag passzív résztvevője a történesnek.

6. Számos egyéb oka is lehet annak, ha a cselekvőt tudatosan nem kívánjuk megnevezni (pl. udvariasságból / kényelmetlenségből / kegyeletből), pl. nem akarjuk számon kérni a véghezvitt cselekedetek esetleges negatív eredményét vagy következményét: ilyenkor a felelősség elhárítását szolgáló kitérés/enyhítési stratégiákat alkalmazzuk, pl. „*Miután a magyarság Trianonnal földaraboltatott, létrejött az összmagyarság létérzésében a Trianon-szindróma*” (Sütő).

Míg a kettős (aktív-passzív) mondatszerkesztés használata az indoeurópai nyelvekben általános mind az írott, mind a beszélt nyelvben, addig a magyarban sokkal inkább az aktív szemléletű dominál: „A mondatot többnyire úgy alakítjuk, hogy a cselekvés haladása az alanytól veszi kezdetét, vagyis az igének az alanyától indul ki a cselekvés (...)”, és csak ritkán élünk a másik mondatalkotási móddal, amikor is „az alany felé halad a cselekvés más-honnan, mástól” (Simonyi 1879: 25).

A kanonikus passzív forma, passzív mondatszerkezet ritka a magyarban, szerepe a grammatikai leírásokban is mintha perifériára szorult volna. A szenvedő forma megszűnésével a benne foglalt jelentéstartalom azonban nem enyészett el, nem merült feledésbe, csak a szenvedő jelentés kifejezésére általában nem a *-(t)Atik* képzős szenvedő igealakot vesszük igénybe, hanem más grammatikai eszközöket.

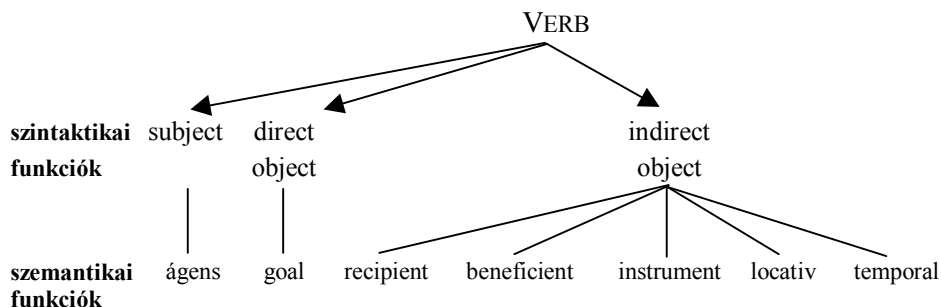
2. A passzivizáció folyamata

2.1. A passzivizációt, azaz a szenvedő forma létrehozását a generatív grammatika általában két feltétel érvényesüléséhez köti: (1) a kiinduló aktív mondat alanya és tárgya szerepet cserél úgy, hogy a tárgy a passzív szerkezetben felértékelődik, alanyi pozícióba kerül; (2) az alany a mondatrészek hierarchiájában háttérbe szorul (vö. Chomsky 1981; Perlmutter 1983). A szenvedő mondatot eredményező transzformációval járó grammatikai változások nyelvspecifikusak. Az indoeurópai nyelvekben a szenvedő mondat állítmánya a létige és a magmondat cselekvő igéjéből nyert particípium lesz, a

perifériára került logikai alany elé pedig prepozíció kerül, pl. *John gave a book to Peter* → *The book **was given** to Peter (by John)*. Más nyelvekben, így pl. a magyarban az alany „leértékelődése”, illetve a tárgy alanyi pozícióba kerülése az ige morfológiai arculatának megváltozásában ölt testet, vagyis a szenvedő jelentéstartalom igei morfémába ágyazódik, a logikai alany pedig esetraggal vagy névutóval bővíthet, pl. *A bíró felfüggeszti a tárgyalást* → *A tárgyalás felfüggesztetik (a bíró által)*.

2.2. Tipológiai adatok azonban arra is utalnak, hogy a passzív szerkezetekben nemcsak az aktív mondat tárgya kerülhet alanyi pozícióba: alig található olyan szemantikai jelentés, amely valamely nyelvben ne szerepelne alanyi funkcióban. Simon C. Dik funkcionális grammatikájában (1981, 1997) a passzívum olyan újszerű értelmezésével találkoztunk, amely túlmutat a tradicionális megközelítésen. Dik bevezeti a perspektíva és a perspektívaváltás fogalmát nyelvtanában. Funkcionális nyelvtana a mondatokat különböző helyzetek (state of affairs) kifejezőiként fogja fel. A mondatelemzések középpontjában az igei állítmány áll, amelynek az összes többi mondatrész alárendelt (kötött vagy szabad) bővítménye. Dik minden egyes igei bővítménynek megpróbálja meghatározni a szemantikai funkcióját (semantic role), tehát azt a jelentést, amelynek segítségével meghatározható a bővítmények aktuális mondatbeli jelentése és az (igei) állítmánnyal való kapcsolata. Dik törekvésének köszönhetően az indoeurópai nyelvek hagyományos nyelvtanaiban egy osztályba sorolt határozó-típusok (pl. ang. indirect object, ol. complemento oggetto indiretto, or. косвенное дополнение) jól elkülöníthetővé válnak.

A szintaktikai és a szemantikai funkciók összefüggései

A szemantikai funkciók jelentései: *agens*: 'cselekvő', *goal*: 'akire/amire a cselekvés irányul, a cselekvő kifejti hatását', *recipient*: 'valamely konkrét ajándék átvevője', *beneficient*: 'a cselekvés, történés haszonélvezője', *instrument*: 'a cselekvés végrehajtásához szükséges eszköz', *locativ*: 'a cselekvés, az események helyszíne', *temporal*: 'a cselekvések, történések ideje'.

Dik a szemantikai funkciókat hierarchikus rendbe helyezi. Megfigyelései és a tipológiai munkák adatai szerint feltételezett hierarchia elején álló funkciók alanyi szerepben általánosabbak, mint a hátrébb állók, de ha egy bizonyos nyelvben a megadott szemantikai funkciók közül valamelyik szerepelhet alanyként, akkor ugyanabban a nyelvben minden olyan funkció lehet alany, amely a hierarchiában azt megelőzi (két „+” között – elvileg – nem lenne szabad üres helynek [?] maradni). Ha alanyi funkcióban nem az ágens áll, hanem más mondatrész, akkor mindig szenvedő jelentésű igealakot kell használnunk, ugyanis az eredetileg aktív jelentésű igének alakilag passzívva változtatása az egyetlen mód arra, hogy a cselekvő elveszítse alanyi szerepét. A szenvedő szerkezetet eredményező transzformációval járó grammatikai változások nyelvspecifikusak.

A szemantikai funkciók hierarchiája
Subj/Obj assignment possibilities across languages

	Ag	Go	Rec	Ben	Instr	Loc	Temp
LANGUAGE	SUBJECT ASSIGNMENT						
Dutch	+	+					
Melanau	+	+					
English	+	+	+				
Japanese	+	+	+				
Sanskrit	+	+	(+)				
Sundanese	+	+	+	+			
Sre	+	+	+	?	+		
Maranao	+	+	+	+	+		
Malagasy	+	+	+	+	+	+	
Maguindanao	+	+	?	+	+	+	
Tagalog	+	+	+	+	+	+	
Kaparnpangan	+	+	+	+	+	+	
Kalagan	+	+	+	+	+	+	
Cebuano	+	+	+	+	+	+	+
Vogul	+	+	+	+	?	+	+
Magyar	+	+					

(Vö. Dik 1981: 80; Kulonen-Korhonen 1985: 219.)

A fenti táblázat azt mutatja, hogy alanyi funkcióban legtipikusabb szemantikai funkció az ágensi (amely minden nyelvben lehet alany). Ilyenkor a cselekvő perspektívájából látjuk az eseményeket, pl.

- m. **János** adott egy könyvet Péternek.
 ang. **John** gave a book to Peter.
 n. **Hans** gab Peter ein Buch.
 ol. **Giovanni** dava un libro a Pietro.
 or. **Иван** отдал одну книгу Петру.

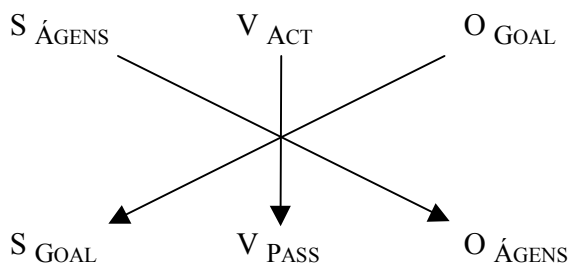
3. A perspektívaváltás

A cselekvő mondatok alkalmazásán kívül számos egyéb módon kifejezhetjük mondanivalónkat, tehát lehetségessé válik a közlés egyik vagy másik lényeges elemének kiemelése, előtérbe helyezése, illetőleg a kevésbé fontos elemek lefokozása. A beszélőtől függ, mit emel ki, mit hagy homályban (ez persze a valóság lényegén nem változtat: a cselekvés a valóságban mindig valahol / valamikor / valahogyan stb. megy végbe, függetlenül attól, hogy ezeket a közléseinkben kifejezésre juttatjuk-e vagy sem).

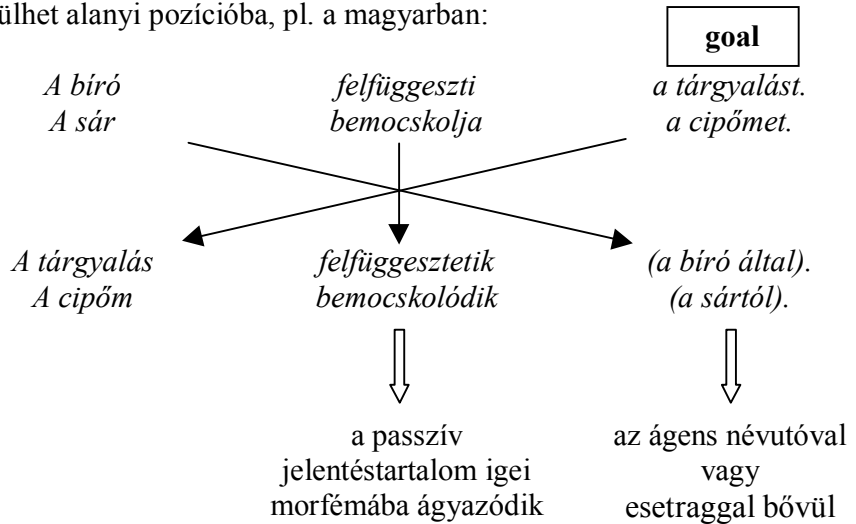
A különböző helyzeteket (state of affairs) különféle résztvevők perspektívájából lehet vizsgálni. A perspektívaváltás lényege, hogy nem az ágens perspektívájából látatjuk az eseményeket. A transzformáció révén létrejött „fordított szerkezet”-ekben (reverse construction) az igazi cselekvő kiszorul a nyelvtani alany pozíciójából, és egy másik szemantikai funkciót promotálunk helyette alanyi pozícióba.

A perspektívaváltás lényege

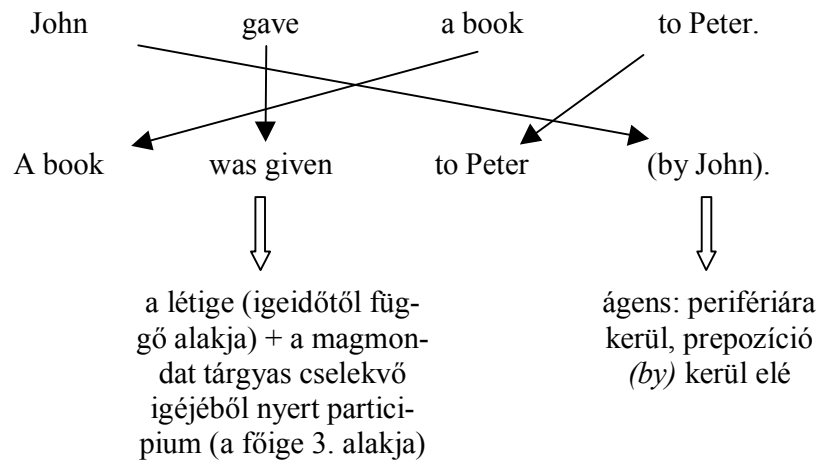
Nem a cselekvő (ágens) perspektívájából látatjuk az eseményeket → az ágens lefokozása, defókuszálása:

A hierarchiában másodikként álló *goal* ('akire/amire irányul a cselekvés') is kerülhet alanyi pozícióba, pl. a magyarban:

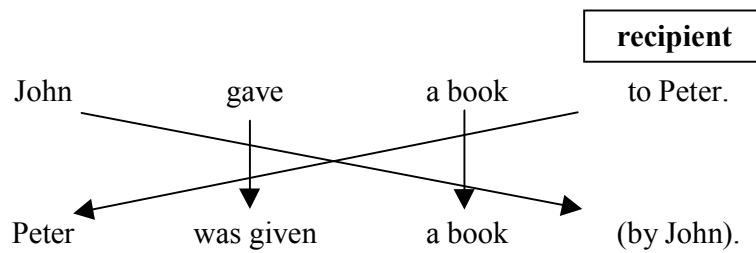

az angolban:

(Vö. még n. *Ein buch wurde Peter [von Hans] gegeben*, ol. *Un libro stato dato a Pietro [da Giovanni]*, or. *Одна книга была отдана Петру [Иваном]*.)

A hierarchia harmadik sorában a *recipient* szerepel (a fogadó vagy részes-határozó), amely a magyarban nem, de pl. az angolban lehet alany, pl.

Dik teóriáját igazolják Kulonennek a vogul nyelvre vonatkozó kutatásai is (1985), amelyekből fény derül a vogul passzívum használatára is, mely jóval sokrétűbb pl. a magyarénál vagy általában az indoeurópai nyelvekénél: a vogul azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyek a legtöbb lehetőséget biztosítják a változó perspektívának. Különösen a medvetorhoz kapcsolódó archaikus medveénekekben feltűnő a perspektívaváltás, hiszen a medve – az elejtése után – az események passzív szemlélőjévé válik: szemantikai funkcióját tekintve nem cselekvő (nem ágens) és nem is a cselekvés tárgya (goal) többé. A medveénekekben a szenvedő mondatok alanyaként állhat tárgy (goal), részeshatározó (recipient), haszonélvező (beneficent), helyhatározó (locativ) és időhatározó (temporal) is. A közönséges vogul nyelvű szövegekben egyébként alanyaként elsősorban tárgy (goal) szerepel, illetve ritkán (és bizonyos megkötésekkel) előfordulhat még részes- (recipient) és helyhatározó (locativ) is (Kulonen 1985: 221).

4. A passzív jelentés nyelvi kifejezőeszközei a magyarban

A magyarban valamikor a finnugor eredetű *-(t)Atik* volt az egyetlen képző, amelynek a szenvedő alakok létrehozása volt a kizárólagos funkciója. „A szenvedő igealakok régen gyakoriak voltak, részben a latin és a német nyelv hatására. Ez volt az alapja annak a nézetnek, hogy a szenvedő ige idegenszerű, s így született az a nyelvhelyességi szabály, hogy »a *-tatik*, *-tetik* a magyarban nem használtatik«” (Grétsy – Kovalovszky 1985: 794). Ez a 16. századtól – különösen az írott (egyházi, irodalmi és hivatalos) nyelvben – nagyon gyakori és termékeny képző a 19. század végén, 20. század elején az ellene indított harc eredményeként csaknem teljesen visszaszorult az élő nyelvből. A szenvedő képző esetében a nyelvhasználat tényei sem tudják megcáfolni a szótárakban fellelhető, meglehetősen szegényesnek tűnő adatokat, amelyek azt mutatják, hogy az *-(t)Atik* képzővel létrehozott passzív jelentéstartalom a szókincsnek csak néhány elemében őrződött meg, ilyenekben pl. *(tudtára, meg)adatik*, *(meg)kívántatik*, *méltóztatik*, *benne foglaltatik*, *kelletik*,

(*újja-, meg*)születik, *viseltetik* (vö. Papp 1969), *kéretik, dicsértetik, megengedtetik, felvétetik, (végső nyugalomra) helyzetetik, hitelesítettik, (jóvá) hagyatik, megíratik, (napjai) megszámláltattak, szükségeltetik, (közhírré) tétetik, kihirdettetik, kidoboltatik, (jegyzőkönyvbe) vétetik* (vö. Grétsy – Koválovsky 1985: 794–795). Ezeknek az igealakoknak és állandósult kifejezéseknek a használati lehetőségei meglehetősen korlátozottak: már nem tekintendők az élő nyelv részének, többnyire csak a hivatalos stílusban, jogi, esetleg műszaki szövegekben fordulnak elő. „Helytállónak mondható tehát nyelvtanainknak a 19. század vége óta hangoztatott azon megállapítása, hogy a finnugor eredetű, kódexirodalmunk korában még közkeletűnek mondható szenvedő igék a nyelvi kifejezéstár perifériájára szorultak, csupán sajátos stilisztikai értékükre (archaikus hang, ünnepélyes, vallásos hangulat) építve színesítjük velük írásunkat, ritkábban beszédünket” (Szili 1999: 350).

Az igenem életében bekövetkező történeti változások nyomán követhetők a magyar mondatépítésben: az aktív-passzív szemléletű mondat szerkesztést felváltotta a cselekvő alakok dominanciája. A vallásos és a hivatalos nyelvnek többnyire a fordításban gyökerező személytelenségét lassacskán felváltotta a cselekvő igének „személyes felelősséggel” járó használata, pl. *elrendeltetik* → *elrendelem, közhírré tétetik* → *közzétesszük*.

A klasszikus szenvedő képző ugyan mára már teljesen elhalványodott, de vitathatatlan, hogy a benne foglalt szenvedő jelentéstartalomra továbbra is szükség van: egyrészt az absztrakt, fogalmi gondolkodásban van kitüntetett szerepe, másrészt a modern élet, a polgári udvariasság érezhetően növeli az igényt a cselekvőt meg nem nevező mondat szerkesztés iránt. Újabban egyébként mintha személytelen szerkezetekben mind gyakrabban fordulnának elő az *-(t)Atik* képzős igealakok, pl. *A régi tanterv (...) túl részletesnek találtatott, A szöveg csak betekintésre használtassék* (vö. Szathmári 1994). Nem lehet eltekinteni attól a tényről sem, hogy az indoeurópai nyelvi környezetben a gondolat formálódásának közös módja a nyelvtani eszközöket is közelíti és formálja kisebb-nagyobb mértékben. Nyelvünknek az indoeurópai nyelvekhez való „igazodása” több területen is megfigyelhető (vö. Károly 1967: 207).

A magyar – a szenvedő igealak és a szenvedő mondat szerkezet funkcióját pótló – kialakította a maga differenciált kifejezőeszköz-készletét: meglehetősen sokféle belső keletkezésű, szenvedő értelmű (átmeneti) forma használatos, pl.

1. mediális igék:

-Ódik: *Az ügy elintéződik,*-Ul, -sUl, -Od(ik), -sOd(ik): *A ruha kifakul, A terv meghiúsul, Az arca kipirosodik, A krém sűrűsödik,*-Ad: *A papír elszakad,*-An: *A bomba felrobban,*képző nélküliek: *Az üveg könnyen törik* (a szenvedő szemlélet, a mediálisítás legősibb kifejezőeszközei az ikes igék), *A leves már fő,*2. létige + -vA állapotátározós szerkezet: *Az ablak nyitva van,*3. funkcióigés szerkezetek: *A ház eladásra kerül,*4. személytelen szerkezetek: *A házat eladják,*5. infinitivusi alannyal vagy alanyi mellékmonddal álló igék és egyéb kifejezések: *Nem kell / érdemes / sikerült elolvasni / Hihetetlen, hogy ennyi év után előkerültél!,*6. melléknévi igenevek állítmányi szerepben: *Ez az anyag jól mosható.*

4.1. Mediális igék

E. Abaffy a mediális átmeneti igenemként képzelel el, amelynek alcsoportjai egy passzívtól aktívig ívelő skálán helyezkednek el (vö. E. Abaffy 1978). A szándéktalanság („agens sem alany, sem egyéb formában nem tartható vonzási körébe” [E. Abaffy 1978: 291]) jelentésmozzanatával jellemzett mediálisok aktivizálódása szembevetendő a passzívumot helyettesítő szerepükben. A szenvedő igealak elhomályosodásából fakadó hiányt elsősorban az -Ódik képzős, Károly Sándor által mediopasszívumnak nevezett igék töltik be: „Ez az igekategória közel áll a szenvedőhöz, de a cselekvés úgy van felfogva, mintha önmagától menne végbe” (Károly 1967: 195). Erős bennük a személytelenség mozzanata, mely a cselekvő hiányából adódik: mintha cselekvő közreműködése nélkül, „magától” menne végbe a cselekvés.

A titkárnő elintézi az ügyet.

→

*Az ügy**elintéződik*

Ø.

A sportolók új egyesületet szerveznek.

→

*Új egyesület**szerveződik*

Ø.

A diákok elhalasztják a vizsgát.

→

*A vizsga**elhalasztódik*

Ø.

az alanyok a cselekvés elszenvedői, melyekkel állapotváltozás történik

a mediális ige környezetében ágens általában nem tehető ki

Az elavult *-(t)Atik* képzőt igen hasznosan pótolja az *-Ódik*, bár van jelentés- és funkciókülönbség közöttük. „Az *-(t)Atik* és az *-Ódik* képzős igék jelentése közötti különbség kimerül abban, hogy a szenvedő ige egy szándékosan és tudatosan cselekvő (bár meg nem nevezett) ágens tevékenységéről számol be, míg az *-Ódik* képzős változat teljesen nyitva hagyja az esemény lezajlásának a módját, s az előállt állapotra összpontosít. (...) A passzív igealak mellett csak ágensi szerepű, míg a mediális alak mellett csakis esemény jellegű okozó jeleníthető meg” (Kömlösy 2000: 273), vö. *Az ing bemázoltatt Zoli által* (tudatos cselekvés) és *Az ing bemázolódott zöld festékkel*. A mediális igék elsősorban azért alkalmasak az *-(t)Atik* képzős igealakok funkcióját ellátni, mert a középigéket tartalmazó szerkezetek éppen az ágens hiányával jellemezhetők, tudniillik: „úgy fejeznek ki történést, állapotváltozást vagy állapotot, tulajdonságot, hogy nem tudunk melléjük rendelni sem tisztán tranzitív, sem kauzatív mondatokat, melyekből levezethetők volnának” (E. Abaffy 1978: 288). A definícióhoz köthető jelentést a morfológiai szempontból arctalan alakok (pl. *nő, fő*) mellett főként az *-Ul* és az *-ik* végződésűekben találja meg: *felserdül, kéklík, hallík, fénylík* (1978: 289). Szili meghatározása szerint „a klasszikus középigék nem aktív, nem ráhatott cselekvésjegyekkel bíró alanyaik tulajdonságaiból, inherens jegyeiből következő történéseket, folyamatokat írnak le” (1996: 16, 1999: 355).

A két igitípus közötti különbség leginkább az ágens kitehetőségében ragadható meg, nevezetesen: az *-Ódik* képzős igék mellett nem élő, nem aktív cselekvők (pl. természeti erők, események) megnevezhetők ágensként, ellenben aktív, élő cselekvéshordozó nem:

A huzat becsapja az ajtót. → *Az ajtó becsapódik...*
A szél fodrozza a vizet. → *A víz fodrozódik...*
A sár bemocskolja a cipőt. → *A cipő bemocskolódik...*

a huzattól.
a széltől.
a sártól.

a nem élő, nem aktív cselekvők (pl. természeti erők, események) megnevezhetők ágensként (vö. E. Abaffy 1978, Kiefer 2000)

- Kati bevágja az ajtót.* → *Az ajtó bevágatik (Kati által).*
*Az ajtó bevágódik (*Kati által, *Katitól).*
- A postás átadja a levelet.* → *A levél átadatik (a postás által).*
*A levél átadódik (*a postás által, *a postástól).*
- * aktív, élő cselekvéshordozó nem nevezhető meg ágensként

Az egybeesés nem jelenti a két képző funkcióinak teljes körű felcserélhetőségét.

4.2. A létige + -vA gerundium alkotta szerkezetet

A „körülírt szenvedő alak”-nak, „állapotjelző igenévi állítmány”-nak, „állapotjelző igealak”-nak, „állapothatározó(i) (ige)szerkezet”-nek, „határozói igeneves szerkezet”-nek, „analitikus igealak”-nak nevezett „*lenni* + -va, -ve szerkezet” használata a 19. század második felétől kezdve hosszú ideig a nyelvhelyességi viták kereszttüzében állt. Idegenszerűséggel (germanizmussal) vádolták (tévesen!), elsősorban emiatt kárhoztatták és – főleg iskolai és irodalmi körökben – valósággal üldözték. A szóban forgó szerkezettel kapcsolatos nyelvhelyességi babonának mind a mai napig szép számban vannak hívei (a diákok körében is): sokan szinte mániákusan kerülik a használatát, még akkor is, amikor az helyénvaló, sőt szükséges volna. Ez a szerkezet tanulságosan példázza, hogyan keletkezik babona egy jelenség téves megítéléséből. Terjesztői a nyelvi valóság negligálásával hibáztatnak olyan alaktani, mondattani, lexikológiai stb. szerkezeteket, amelyek a nyelvi rendszer szempontjából kifogástalanok, összhangban állnak a nyelvhelyesség általánosan elfogadott elveivel.

Simonyi mutatott rá először e szerkezetek funkciójára: „az állapotot kifejezetten a cselekvés eredményeül tüntetik fel, amennyiben a cselekvést is kifejezik, amelynek eredménye az illető állapot” (Simonyi 1879: 292). *A gyerek ki van melegedve ~ A gyerek kimelegedett, A kapu be van festve ~ A kaput befestették* típusú mondatok „statikus – dinamikus” jelentésű oppozíciót alkotnak: abban különböznek egymástól, hogy a határozói igenévvvel szerkesztett igealak – a ragozott igealakkal ellentétben – nem magát a cselekvést, történést hangsúlyozza, hanem éppen az igenév sajátos jelentése és a mellette lévő létige folytán valamely időre érvényes állapotot fejez ki. Az igenév idővonatkozása kettős: (1) van benne egy előidejű cselekvés vagy történés: a *kimelegedés, a festés* folyamata, és (2) van benne egy állapot, amelyet e folyamat létrehoz: a *kimelegedettség, a befestettség* állapota. A mondat igéjével (a *van*-nal) az állapot van egy időben, a folyamat pedig előtte zajlott le. A szerkezet használata csak olyankor jogos, ha vele mindkét mozzanatot (magát a

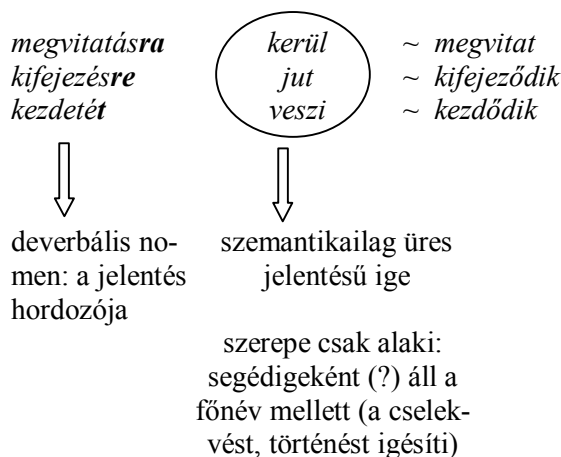
folyamatot és a folyamat eredményeként létrejövő állapotot is) érzékeltetni akarjuk. A folyamat és az állapot együttes kifejezésekor a határozói igeneves szerkezetben a folyamat alanyát (a cselekvőt) azért nem tanácsos megnevezni, mert akkor a súlypont áttolódik az állapotról a folyamatra, s ilyenkor már az igealak használatát érezzük helyesebbnek. Helytelen tehát pl. *A búza a szomszédoktól / a szomszédok által le van aratva* (helyesen: *A búzát a szomszédok learatták*) (a szerkezet hányattatott történetéről, revideálásáról és funkciójáról ld. Honti – H. Varga 2006).

4.3. Funkcióigés szerkezetek

Míg a Nyelvművelő kézikönyv még terpeszkedő, terjengős kifejezésekként, főlöszleges ballasztként tekint ezekre a szerkezetekre („egyetlen igével megjelölhető cselekvést fejeznek ki körülírással”, 1985: 1007), addig a mai magyar nyelvművelő irodalom árnyaltabban kezeli a kérdést a korábbinál, utalva e szerkezetek szemléletességére és arra, hogy bizonyos stílusban helyénvalók (pl. a hosszabb változat ünnepélyesebb, a közéleti megnyilatkozások természetes velejárója, pl. *győzelmet arat, dicséretben részesít*), hiszen a megfelelő egyszerű ige sok esetben nem is létezik, illetőleg mást jelent. A Nyelvművelő kézikönyv a terpeszkedőnek látszó kifejezéseket differenciáltan vizsgálja, és nyelvhelyességi szempontból három kategóriába sorolja őket: a helytelenített, az elfogadható és a javasolt csoportokba (Grétsy – Kovalovszky 1985: 1008).

„E szerkezeteknek az értelmét a főnév (névszó) hordozza, s az ige jelentése többé-kevésbé elhalványult bennük, szerepe jóformán csak alaki: afféle segédigeként áll a főnév (névszó) mellett, a vele jelölt valóságos cselekvés vagy történés fogalmát igésíti” (Heltai – Gósy 2005: 473). A funkcióigés szerkezetek nagy része nem cselekvő jelentésű, hanem körülírt szenvedő alak, általános alanyú személytelen szerkezet. Ezzel magyarázható, hogy ez a forma meglehetősen gyakori a személytelen szerkesztésmódot kedvelő hivatalos nyelvben, a sajtó és az értekező próza nyelvében, a szaknyelvekben és az előadói stílusban is (vö. Grétsy – Kovalovszky 1985: 1007).

Analitikus szerkezetek: körülírt szenvedő alak; általános alanyú, személytelen szerkezet; terpeszkedő szerkezet:

Használati köre: hivatalos nyelv, sajtó, értekező próza, szaknyelvek, előadói stílus.

A funkcióigék grammatikai státusa ugyan még nincs megnyugtatóan tisztázva (igei és segédigei jellemzőket egyaránt hordoznak), de funkciójuk mindenképpen rokonítható a mondatrészteremtő segédigékével, szerepük pedig a szófajváltó igeképzőjével egyenértékű (a szerkezet felcserélhető a névszói részből képzett igével), pl. *megvitatásra kerül valami* → *megvitat valamit*, *elintézést nyer valami* → *elintéződik valami*, *ellenőrzést gyakorol valami felett* → *ellenőriz valamit*, *kezdését veszi valami* → *elkezdődik valami*, *kifejezésre jut valami* → *kifejeződik valami*, *említést tesz valamiről* → *megemlít valamit*. Mindig toldalékos (határozóragos vagy tárgyasetben álló) névszókhoz kapcsolódnak, ugyanis a szerkezetben szereplő ragos névszó (legtöbbször igéből képzett, igei tartalmat hordozó, eseményre utaló főnév, pl. *megvitatás*, *kezdés*, *említés*) eredetileg vonzata volt a funkcióigének, szintaktikai kapcsolatuk jelölője éppen a névszón található viszonyrag. A funkcióige azonban nem valódi vonzatos ige, hiszen a névszó csupán formális bővítője a funkcióigének (vö. még B. Kovács 1999).

4.4. Személytelen szerkezetek

Bár kommunikatív szempontból a passzív igealakok és a személytelen igealakok valóban gyakran értelmezhetők egymás szinonimáiként, valójában ezek azért különböznek egymástól, például abban (is), hogy míg a passzíválás valencia-csökkentő művelet, amely elmozdítja az aktív tranzitív mondat cselekvő alanyát, addig az imperszonalizáció inkább csak korlátozza a bővít-

hetőség lehetőségét, és nincs hatással az igevalenciára (vö. Blevins 2003; Torn-Leesik 2009). Ezenkívül a személytelen szerkezetek létrejöhetnek tranzitív és intranszítív igéből is, míg a passzív megfelelők csak tranzitívból (vö. Perlmutter 1978).

A tipológiai munkák (pl. Siewierska 2008) egyetértenek abban, hogy a személytelenségnek nincs egységes definíciója a nyelvészetben; e jelenség kapcsán általában kétféle megközelítésmódról lehet beszélni: (1) formális megközelítés (az alanyt helyezi a vizsgáldások középpontjába, és a személytelenséget az alany hiányával hozza összefüggésbe), (2) funkcionális megközelítés (az ágens jelentésére koncentrálnak, és a személytelenséget az ágens defókuszálásával hozza összefüggésbe). A szerkezet legfontosabb feladata: olyan esemény, állapot leírása, melynek határozatlan alany tulajdonítható (Holvoet 2001). Míg a cselekvő mondatokban a személyraggal ellátott ige meghatározza az ágenst (pl. *Összefogdostam a falat*), addig a személytelen mondatban lévő többes számú 3. személyű igealak alanya nem az ágensre reflektál, pl. *(Hát a fallal mi történt?) – Összefogdosták (a falat)*. A többes számú 3. személyű igealak oly mértékben intézményesült a személytelen értelem kifejezésére, hogy olyankor is azt használjuk, ha a cselekvő valójában egyes számú, vö. *Az orvos megvizsgálta a gyermeket* (cselekvő szerkezet: az ágens E/3) → *Megvizsgálták a gyermeket* (személytelen szerkezet: az ágens T/3). Az általánosítás határozatlan névmással is történhet, pl. *Valaki összefogdosta a falat / Valakik összefogdosták a falat*.

4.5. Infinitivusi alannyal álló igék és egyéb kifejezések

A magyarban vannak olyan igék és kifejezések, amelyek személytelenül használatosak, s amelyek mellett grammatikai alanyként infinitívus vagy alanyi mellékmondat áll. Az ilyen típusú szerkezetek is alkalmasak az ágens háttérbe szorítására, defókuszálására: a tulajdonképpeni cselekvő ezekben általában nincs megnevezve (vö. Keresztes 1995). Infinitívuszi alany használatos például a következő igék, illetve egyéb kifejezések mellett: *kell, illik, sikerül, lehet, van, nincs // szükséges, muszáj, szabad, érdemes, tilos, jó, rossz, hasznos, fölösleges, hiábavaló, hiba* (vö. Bencédy – Fábán – Rác – Velcsovne 1991: 231–232; Keresztes 1992: 112–113). Az (általános) alanyi szerepű puszta infinitívus, illetőleg a mellékmondat olyan szerkezetekké transformálható, amelyekben már megjelenik az ágens: az infinitívus igenévi személyragja és/vagy a megfelelő személyes névmás dativusa helyezheti ismét fókuszba a cselekvőt, pl. *Nem kell / érdemes / sikerült elolvasnom a cikket, Nekem nem kell / érdemes / sikerült elolvasni / elolvasni vagy elolvasnom a cikket*.

4.6. Melléknévi igenevek állítmányi szerepben

Elsősorban az állítmányi szerepben lévő ható igék participiumaival szorítható ki a cselekvő, pl. *A világ megismerhető, A templom tornya már messziről látható, A csapvíz iható.*

5. Kontrasztív vizsgálódások

A fentiekben kifejtett elmélet érvényességét egy empirikus vizsgálattal is igyekeztem alátámasztani: egy olasz nyelvű szépirodalmi szöveget és annak magyar fordítását vettem egybe (Italo Calvino: *Se una notte d'inverno un viaggiatore*, 1979. Magyarul: *Ha egy téli éjszakán egy utazó*. Fordította: Tegledi Polgár István. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2011).¹ Elsősorban arra voltam kíváncsi, milyen magyar grammatikai eszközöknek felelnek meg a célnyelvi (magyar) szövegben a forrásnyelvi (olasz) passzív formák. Az olasz passzívum legtöbbször előforduló ekvivalensei a magyarban a következők voltak:

- (a) személytelenséget kifejező általános (vagy határozatlan) alanyos szerkezetek, elsősorban többes számú 3. személyű igealakokkal,
- (b) mediális igék,
- (c) állapothatározós szerkezetek (létinge + -vA),
- (d) -hAtÓ képzős melléknévi igenévi állítmányok,
- (e) aktív (!) igealakok.

A választott szépirodalmi korpuszban az olasz passzívumok magyar megfelelői meglehetősen változatos képet mutatnak, ami azt jelenti, hogy a kifejezőeszközök között nincs egy-egy értelmű megfeleltetés, nem lehet automatikus átváltási műveletekről beszélni a fordításokban. A korpuszban számos példát találtunk a fordítói szabadságra vonatkozóan is: az olasz passzív szerkezeteknek a magyarban aktív szerkezetek is lehetnek ekvivalensei, jóllehet a fordító ebben a szituációban használhatott volna pl. passzív jelentésű vagy személytelen szerkezetet is. Summa summarum: a fordítónak minden esetben igen gondosan kell elemeznie a szöveget ahhoz, hogy megtalálja az idegen nyelvi szenvedő szerkezetek legadekvátabb magyar megfelelőit.

A későbbiekben célszerű lenne a korpuszt bővíteni: egyrészt forrás- és célnyelvi szövegeket egyaránt bevonni a vizsgálatba, másrészt a szépirodalmi szövegeken kívül más típusú szövegeket (pl. hivatalos, beszélt nyelvi, publicisztikai szöveget) is elemezni.

¹ Az adatok szolgáltatásáért köszönetet mondok szakdolgozómnak, Sárkány Fruzsínának (2010).

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet 1978: A mediális igékről. *Magyar Nyelv* 74: 280–293.
- Bencédy József – Fábián Pál – Rác Endre – Velcsov Mártonné 1991: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Blevins, James P. 2003: Passives and impersonals. *Journal of Linguistics* 39/3: 473–520.
- Chomsky, Noam 1981: *Lectures on Government and Binding*. Plenum Press, New York.
- Dik, S. C. 1981: *Functional grammar*. *Publications in Language Sciences* 7. Dordrecht, Holland.
- Dik, S. C. 1997: *The Theory of Functional Grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1980: *Nyelvművelő kézikönyv I*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1985: *Nyelvművelő kézikönyv II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Holvoet, Axel 2001: Impersonals and Passives in Baltic and Finnic. In: Dahl, Östen – Koptjevskaja-Tamm, Maria (eds), *The Circum-Baltic Languages: Typology and Contact*. Vol. 2, *Grammar and Typology*. John Benjamins, Amsterdam. 363–389.
- Heltai Pál – Gósy Mária 2005: A terpeszkedő szerkezetek hatása a feldolgozásra. *Magyar Nyelvőr* 129: 473–487.
- Honti László – H. Varga Márta 2006: *Meg van írva!* A határozói igenév és a létige alkotta szerkezet funkciójáról és háttéréről. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.), 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. *Argumentum*, Budapest. 579–586.
- Károly Sándor 1967: A magyar intranszitiv-tranzitív képzők. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok V*: 189–218.
- Keresztes László 1992: *A Practical Hungarian Grammar*. Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen.
- Keresztes László 1995: Személytelen kifejezések a finnben és a magyarban. *Hungarologische Beiträge* 3. Jyväskylä. 39–60.
- Kiefer Ferenc 2000: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Komlósy András 2000: A műveltetés. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 215–292.
- B. Kovács Mária 1999: A funkciógés szerkezetek a jogi szaknyelvben. *Magyar Nyelvőr* 123: 388–394.

- Kulonen-Korhonen, Ulla 1985: A perspektíva és a vogul szenvedő szerkezet. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 217–223.
- Papp Ferenc 1969: A magyar nyelv szóvégmutato szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Perlmutter, Davis M. 1978: Impersonal passives and the Unaccusativity Hypotheses. *Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. 157–189.
- Perlmutter, Davis M. 1983: *Studies in Relational Grammar I*. University of Chicago Press, Chicago.
- Siewierska, A. 2008: Introduction: Impersonalization from a subject-centered vs. agent-centered perspective. *Transactions of the Philological Society. Special Issue. Impersonal Constructions in Grammatical Theory*. 106/2: 1–23.
- Simonyi Zsigmond 1879: *Magyar nyelvtan fősőbb osztályoknak és magánhasználatra*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.
- Szathmári István 1994: A szenvedő ige újabb terjedése. *Magyar Nyelvőr* 118: 484.
- Szili Katalin 1996: A mediálisokról az *-ódik, -ődik* kapcsán. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből*. ELTE BTK Központi Magyar Nyelvi Lektorátus, Budapest.
- Szili Katalin 1999: Valahol a passzívum és a mediálisok között... *Magyar Nyelvőr* 123: 350–357.
- Torn-Leesik, Reeli 2009: The voice system of Estonian. *Linguistica Uralica* 43: 173–186.

The passive notion and its grammatical tools in the Hungarian language

It is quite difficult to find an accurate definition of passive voice, because the passive is a term that has been used to denote various types of constructions in different languages. Several kinds of “reverse” constructions and results of transformations in which something happens to the logical subject of the sentence or cases in which the grammatical subject differs semantically from agentive are referred to as passive. The boundaries of and restrictions on the passive voice have been widely discussed from the point of view of different models of grammar. One should consider constructions to be passive, if (a) they involve a defocused agent which does not appear compulsory on the surface structure, (b) the verb is in passive voice and (c) they can be contrasted with active constructions, which have an agentive subject and a patient object. Simon C. Dik has created a hierarchy of the semantic functions / roles (goal, recipient, beneficiary, instrument, locative, temporal) that he has found to be promoted to the subject position in different languages.

The goal of this paper is to collect different grammatical tools expressing passive notion in the Hungarian language and to give an overview on the similarities and differences of several passive constructions from an agent-centered approach. The author briefly reviews the passive constructions from a functional point of view as well.

MÁRTA H. VARGA